

ÉRTELEM ÉS ÉRZELEM... ÉS MEGINT CSAK ÉRTELEM

Hozzászólás Kiss Balázs *Érzelmek a politikatudományban* című cikkéhez

Szűcs Zoltán Gábor

(tudományos munkatárs, MTA TK Politikatudományi Intézete)

Nagy örömmel olvastam Kiss Balázs írását arról, miszerint nagy szükség volna rá, hogy komolyan vegyünk az érzelmek szerepét a politikában. A szöveg egyik legfőbb erényének azt éreztem, hogy rendkívül árnyaltan fogalmazta meg az „affective turn” iránti igényt. Ha jól értem, azt mondta:

- 1) Nem az az „affective turn” oka, hogy egy új jelenség jelent volna meg, hanem csupán egy mindig is jelenlévő és ható tényező válik ezáltal jobban láthatóvá.
- 2) Azt sem mondja, hogy az érzelmek korábban sosem játszottak szerepet a politikatudományi diskurzusban. Éppen ellenkezőleg, az „affective turn” irodalmára támaszkodva bemutatja az ókori görögökig visszanyúló előzményeket.
- 3) A racionális érdekkövető egyén előtérbe kerülését a XX. század közepére nem kizárólag a tudomány önmozgásával, hanem részben tágabb kulturális kontextusok hatásaival magyarázza, ahogy az „affective turn” okait is sokrétűen, bár tömören mutatja be.
- 4) Ugyanakkor világosan meghatározza az „affective turn” tudományos jelentőségét: az érzelmek magyarázó szerepére való hivatkozás részben eltérő predikciókhoz vezet a racionális érdekkövetés modelljéhez képest, részben alternatív magyarázatokat kínál.

A szöveg tehát amellet foglalt állást, hogy az érzelmek iránti nagyobb figyelem (nagyobb „láthatóságuk”) megújíthatja a politikatudományt, de nem igényel „radikális változást”. De – tehetjük fel a kérdést – *mennyire lehet nem radikális* egy fordulat, amely látszólag a politikatudományban népszerű racionális emberkép alapvető elemeivel kíván szakítani?

Én amellet fogok az alábbiakban érvelni, hogy az „affective turn” – ahogy azt Kiss Balázs írása prezentálja és ahogy az a tudományos gyakorlatban megfigyelhető – valóban *meglepően kevés radikalizmust* igényel, mégpedig két okból:

- 1) egyrészt azért, mert a racionális érdekkövető egyén modellje meglehetősen gazdag és változatos, és korántsem minden változata áll szükségképpen szemben az érzelmeik komolyan vételének igényével, mert eleve nem is biztos, hogy értelem és érzelem, mint két sajátos és lényegileg különböző emberi képesség szembeállításán alapulnak;
- 2) másrészt azért, mert az érzelmeik bevonása a tudományos vizsgálódásba a kutatás tárgyára és nem a kutatás módszereire vonatkozik, s így nem szükségképpen igényli, hogy máshogyan műveljék a tudományt.

Úgy is mondhatnám, hogy az „affective turn” nem szükségképpen áll kibékíthetetlen ellentétben azzal a tudományos paradigmával, amelyhez a racionális érdekkövető egyén emberképe is kapcsolódik. A racionális érdekkövető egyén modellje ugyanis legalább három dolgot feltételez: módszertani individualizmust (egyénpontúság); az ember képességét, hogy képes logikusan végiggondolt érdekkalkulációra (racionalitás mint belső állapot); az embernek azon tulajdonságát, hogy cselekvései konzisztensek valamiféle racionalitáskritérium szempontjából (racionalitás mint mechanizmus). Ezen három feltétellel mindegyike jelentősen lazítható azonban anélkül, hogy paradigmatiszta szakításra lenne szükség a tudományos magyarázatnak azzal a racionalista stílusával, amelyhez a racionális érdekkövető egyén modellje is kapcsolódik.

Mint tudjuk, Thomas S. Kuhn paradigmaváltás és normáltudomány fogalmi eredetileg nem egymással rivalizáló elméletek jelenlétére vagy hiányára vonatkoztak, hanem olyan helyzetekre, ahol a tudományos érvek és bizonyítékok vagy összevethetőek egymással (normáltudomány) vagy nem (paradigmaváltás), attól függően, hogy mennyire osztoznak a kutatók bizonyos feltevésekben az érvényes tudományos tudással kapcsolatban (Kuhn, 2002). A társadalomtudományok mindennapi gyakorlatától egyébként nem teljesen idegen az inkommensurabilitás, annak köszönhetően, hogy nem csak az elméleti háttér, de az érvényes következtetésre vonatkozó elképzelések is radikálisan különbözhetnek, de az „affective turn” esetében nem szükségképpen ez a helyzet.

Hogy a racionális érdekkövető egyén modellje a maga legtisztább és legegyszerűbb formájában nem lehet teljesen realizisztikus, azt már a klasszikusok is tudták.¹ És ez így is van rendjén: egy modell az modell, s mint ilyen számos kikötést, leegyszerűsítést tartalmaz annak érdekében, hogy elemibb szintű jelenségekre lehessen visszavezetni komplexebb jelenségeket. A jó modell azonban nem is maradhat teljesen életszerűtlen, hiszen akkor nem magyaráz meg semmit. Gondoljunk például arra, hogy már Mancur Olson is abból indult ki, hogy a kollektív cselekvés legelemibb tapasztalati tényei is ellentmondanak a racionális érdekkövető egyén modelljéből kézenfekvően adódó predikcióknak, ezért szükség van arra, hogy egy kicsit növeljük a modell komplexitását, ha csak nem akarjuk feladni annak legfontosabb elemeit, mindenekelőtt a mód-

szertani individualizmust. A szelektív ösztönzők elmélete persze elegáns és az eredeti elméleti feltevésekkel nagymértékben konzisztens megoldás volt erre a problémára (Olson, 2002).

De Tversky és Kahnemann laboratóriumi kutatásai óta azt is tudjuk, hogy a racionális érdekkövető ember modelljével, a valósággal való megfelelés szempontjából, más típusú problémák is vannak. Az emberek ugyanis egészen egyszerűen nem úgy gondolkodnak, ahogy az a logika alapján elvárható lenne. Sőt, az úgynevezett következtetési heurisztikák a valószínűségszámítással kapcsolatos szisztematikus torzításokat eredményezik. Magyarán, a fentiek közül a második feltétel nem tartható minden további nélkül, ha realiztikus képet akarunk kapni az ember viselkedéséről, s a problémák még csak nem is ott kezdődnek, hogy ki vannak hagyva a képből az érzelmek (Tversky–Kahnemann, 2004). Azóta az ilyen típusú, kísérleti módszerrel dolgozó vizsgálatoknak se szeri, se száma.

Mulatságos módon ugyanakkor nincs is szükség racionálisan gondolkodó lényekre ahhoz, hogy azok a formális modellek jól leírják a valóságot, amelyeken a racionális érdekkövető egyén emberképe is alapul. Biológusok például nagymértékben támaszkodnak az evolúciós játékelméletre (amelyet a politikatudomány később kerülőúton maga is beépített az eszköztárába), amikor nyilvánvalóan logikus gondolkodás képességével nem rendelkező élőlények viselkedését próbálják megmagyarázni. Elég, ha létezik egy mechanizmus (pl. a szűkös erőforrások, és az ezekért folyó versengés okozta szelekciós kényszer), amely bizony viselkedési mintázatokat következetesen jutalmaz, másokat büntet, ebben az esetben joggal mondhatjuk, hogy függetlenül az illető élőlény (pl. *horribile dictu* lehetnek azok akár baktériumok is) belső állapotaitól, egy bizonyos viselkedés akkor racionális, ha olyan mintát követ, amely több előnyhöz juttat, mint más viselkedés. Vagyis, ha a harmadik feltétel teljesül, nincs is feltétlenül szükség a másodikra (Maynard Smith, 1984). És egy ilyen következtetés, hangozzék ez bármilyen furcsán is elsőre, egyáltalán nem idegen a *rational choice* ortodoxiájától sem. Peter Ordeshook például azt írja: „people’s actions are purposeful, by which we mean the act or behavior may be interpreted as directed to the attainment of a goal.... Purposeless behavior then is that which is not interpreted as directed to a goal” (Ordeshook, 1986).²

Végül az is kérdéses, hogy a módszertani individualizmus a maga teljes következetességében egyáltalán tartható-e. Vannak kutatók ugyanis, akik azt állítják, mégpedig összehasonlító etológiai kísérleti eredményekre alapozva, hogy az ember megkülönböztető jegye éppenséggel a rendkívül fejlett szocialitása és kooperációs készsége (éles ellentétben a többi emberszabásúakkal). Ad absurdum, az ember legalább annyira születik altruistának, mint önzőnek, és az egyedfejlődés során fokozatosan tanulja meg az altruizmus korlátait. Hogy

félreértés ne essék, nem arról van szó, hogy kvázialtruisztikus viselkedésmin-ták figyelhetők meg, amiket vissza lehet vezetni a racionális érdekkövetésre (vö. reciprok altruizmus), hanem, hogy az ember altruista a szó eredeti értelmében. A neves viselkedéskutató, Michael Tomasello (2011) a filozófus John Searle-től (1995) kölcsönözte a kollektív intencionalitás fogalmát ennek a jelenségnek a leírására, amelynek létezését ötletes és rendkívül szofisztikált kísérletek sorában mutatták ki, és amelynek meglétét az ember legközelebbi rokonai, a csimpánzok esetében viszont nem sikerült kimutatni. A kollektív intencionalitás azt jelenti, hogy már az egészen kicsi gyerekek is hajlamosak azt feltételezni, hogy a környezetükben megjelenő, velük interakcióba lépő emberekkel egy közösen osztott normarendszer alapján közös célok érdekében közös cselekvéseket hajtanak végre, s jutalmazza a feltételezett normának és céloknak megfelelő egyéni viselkedéseket és büntetik az azoktól való eltérést. Velük ellentétben hasonló körülmények között a csimpánzok érdekes módon nem mutatnak olyan viselkedést, amely közösen osztott normák vagy közös célok meglétére utalna. Ha kicsit ironizálni akarnék, azt mondhatnám, hogy a csimpánzok sokkal inkább racionális érdekkövető lények, mint az ember. Mindez nem jelenti természetesen, hogy az ember ne tudna „önző” viselkedéseket mutatni, sőt, a kollektív intencionalitás képességének kifejlődése történeti (evolúciós) perspektívában remekül magyarázható módszertani individualista alapon, de a jelen szempontjából, úgy tűnik, az önzés egyáltalán nem feltétlenül elemibb tulajdonságunk, mint az altruizmus bizonyos formái, ezért könnyen lehet, hogy az első feltételt is lazítani kell, ha realiztikusabb képet akarunk kapni az emberről.³

A felhozott példák mindegyike azt mutatja, hogy még mielőtt behozzuk az érzelmeket a képbe, a racionális érdekkövető egyén modelleje számos ponton finomítható, feltételei lazíthatók anélkül, hogy az emberi viselkedés racionalitásának feltevéséről le kellene mondanunk. Olson esetében csak arról van szó, hogy az ortodoxia keretei között kell kicsit árnyalni a képet, Tverskyék nyomán már súlyosabb problémához jutunk, hogy tudniillik az emberi információfeldolgozás tényleges folyamatai szempontjából vett racionalitás könnyen konfliktusba kerülhet a logikai értelemben vett racionalitással. Az evolúciós biológusok példája viszont arra mutat rá, hogy a mechanizmus értelmében vett racionalitás nem feltétlenül esik egybe a belső állapot értelmében vett racionalitással, és előbbi vígan elvan az utóbbi nélkül. Míg a kollektív intencionalitás fogalma azt is megmutatja, hogy a módszertani individualizmus elméleti eleganciája nem tévesztendő össze annak realiztikuságával. De, és ez a kulcsmozzanat: ezek az eredmények egyike sem jelent paradigmátikus lép-tékű szakítást a racionalisztikus emberképnek is otthont adó tudománnyal. Hogy úgy mondjam, Tomasello elmélete a kollektív intencionalitásról, vagy az evolúciós játékelmélet ugyanannak a normáltudománynak a részei, mint a

rational choice. Eredményeik összevethetőek, egymással versenyeztethetőek, bizonyos mértékig egymáshoz is kapcsolhatóak maradnak.

Ideális esetben ugyanez a helyzet az „affective turn”-nel is. Az érzelmeken alapuló magyarázat ugyan komplexebb motivációs struktúrát feltételez, mint a racionális érdekkövető egyén égbekiáltóan életszerűtlen, restriktív modellje,⁴ de ha máshoz nem is, a mechanizmus értelmében vett racionalitáshoz nagyon is ragaszkodhat. Egy érzelmeit kifejezni akaró egyén részéről nem kevésbé racionális (a motivációival konzisztens) viselkedés elmenni szavazni, mint amennyire egy önző, kizárólag a csekély közvetlen anyagi hasznot és a választáson való részvétel magasabb költségeit mérlegre tevő egyén esetében az otthommaradás lenne. Ha nem így lenne, semmi logika nem volna abban, ha az emberek magas részvételi hajlandóságából az érzelmelek magyarázó szerepére következtetne a kutató (Kiss, 2013). Lehetséges persze egy affektív paradigmaváltásban is gondolkodni (olvasatomban a szerző nem erre törekszik) a normáltudomány további művelése helyett, de, ahogy azt a fenti példák is mutatták, erre egyáltalán nincs szükség ahhoz, hogy lényegesebben komplexebben kezdjünk el az emberek viselkedéséről beszélni, mint ahogy azt a racionális érdekkövető egyén modelljének karikatúrisztikusan megrajzolt változata feltételezné.

Van a történetnek persze egy másik, ha tetszik, kissé lehangoló oldala is – jó, ha tudjuk, hogy az „affective turn” nem annyira az érzelmeket szabadítja föl az értelem zsarnoksága alól, hanem új területeket gyarmatosít a racionális magyarázat számára.

JEGYZETEK

⁶ Megkímélem az olvasókat attól, hogy részletesen kifejtsem, hogy a racionális érdekkövető egyén modelljének kora újkori eszmetörténeti forrásvidékén (ahogy arra A. Hirschman kapcsán Kiss Balázs is hivatkozik) valójában olyan modern természetjogi diskurzusokat találunk, amelyekben az emberi viselkedés racionális magyarázata mindig is magában foglalja az emberi motivációk sokféleségét, s így az érzelmeket is. Ennek mára Knud Haakonssen, Hont István, Tim Hochstrasser, Ian Hunter és mások jóvoltából valóban könyvtárnyi méretű szakirodalma van.

⁷ Sőt, hogy tovább menjünk egy lépéssel, a matematikus azzal intézheti el a pszichológiai hitelesség problémáját, hogy a modern játékelmélet egyszerűen nem tesz semmilyen feltételezést az emberi psziché működésével kapcsolatban (Binmore 2007: 6.).

⁸ Boda Zsolt egy rendkívül érdekes cikkében (Boda 2012) a homo politicust, a sajátosan politikatudományi emberképet a közjó megvalósítására irányuló egyéni motiváció meglétére alapozná. Ezt a normakövetésre építő szociológiai emberképtől a közjó tartalmának eredendő definiálatlansága különböztetné meg szerinte, vagyis, hogy a politika lényege az a rugalmasság, ami abból adódik, hogy a közös célok nem exogének az ember cselekvései szempontjából, míg az egyéni hasznot maximalizálni igyekvő közgazdasági emberképtől az egyéni szempontokon való felül-

emelkedésre törekvés igénye választaná el. Mindez jól párhuzamba állítható a kollektív intencionalitás fogalmával és azzal, hogy Tomasello szerint az ember egyszerűen altruista és önző lény, és hogy ez kölcsönöz neki olyan feltűnő rugalmasságot társas viszonyaiban. A poén az, hogy ezek a tudatosan leegyszerűsítő modellek nem feltétlenül pusztán csak előzetes és ellenőrizhetetlen elköteleződések az emberi természet alapjait illetően, hanem kezelhetők eltérő predikciókhoz vezető és laboratóriumi körülmények között tesztelhető elméletekként is.

⁹ Első pillantásra úgy tűnhet, a racionális érdekkövető egyén modelljének nagy előnye, hogy kevesebb tényezővel magyaráz, tehát elegánsabb, a parsimónia elvének jobban megfelelő magyarázathoz vezet a komplexebb modelleknél. Ezért tűnhet az „egyszerre altruista-egyszerre önző” ember elképzelésénél az „altruizmus valójában visszavezethető egyéni érdekkövetésre” elegánsabb magyarázatnak. De ez csak nézőpont kérdése. Amit ugyanis az ember megnyer, amikor egy magyarázó tényezőt kivesz a modellből, azt kamatostul kell visszaadnia, mikor visszacsempészi azt valamilyen „reciprok altruizmus” típusú magyarázat formájában. Ebből levonható akár az a kiábrándító következtetés is, hogy a világ bonyolult és a magyarázatok sem lehetnek tetszőlegesen egyszerűek.

IRODALOM

- Binmore, Ken (2007): *Game Theory: A Very Short Introduction*. OUP.
- Boda Zsolt (2012): Homo politicus, avagy egy politikai cselekvés és motivációelmélet vázlata. *Politikatudományi Szemle*, XXI. évf., 4. szám, 53–80.
- Kiss Balázs (2013): Érzelmek a politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, XXII. évf., 3. sz.
- Maynard Smith, John (1984): *Evolution and the Theory of Games*. CUP.
- Olson, Mancur (2002): *A kollektív cselekvés logikája*. Osiris.
- Ordeshook, Peter (1986): *Game Theory and Political Theory*. CUP.
- Searle, John (1995): *The Construction of Social Reality*. Simon and Schuster.
- Tomasello, Michael (2011): *Mi haszna az együttműködésnek?* Gondolat.
- Tversky, Amos–Kahnemann, Daniel (2004): Rational choice and the framing of decisions. In: Tversky, Amos: *Preference, Belief, and Similarity. Selected Writings of Amos Tversky*. MIT Press. 593–620